

Halszka Górny

Podstawy leksykalne w plateonimii Rzeszowa

Pomimo bogatej literatury poświęconej nazewnictwu miejskiemu, przede wszystkim nazwom ulic i placów¹, nie została do tej pory opracowana plateonimia Rzeszowa. Przeprowadzona przeze mnie lingwistyczna analiza sposobów nominacji, a tym samym typów motywacyjnych rzeszowskich urbanonimów, wskazuje na istnienie ogólnopolskiego schematu nazewniczego w omawianej kategorii onimicznej. Pewną rolę w wyborze nazwy odgrywa również specyfika miejsca. Najbardziej interesujące z punktu widzenia podstaw leksykalnych są propria z udokumentowaną genezą. Liczniejszą grupę stanowią jednak nazwy konwencjonalne, pozbawione – zdaniem Kwiryny Handke (m.in. 1970; 1992: 61–62) – motywacji realnoznaczeniowej, utworzone w wyniku powielenia wzorców ustabilizowanych wcześniej w systemie. Za sprawą nazw konwencjonalnych, stanowiących treściowo pusty składnik struktury nazewniczej, nazwy miejskie przesuwają się od oznaczania w kierunku symbolizowania. Kategoryzacja przez prototyp, rozwijana w ramach nurtu językoznawstwa kognitywnego, pozwoliła nieco inaczej spojrzeć na opozycję: nazwy motywowane realistycznie – nazwy bez motywacji semantycznej. Agnieszka Myszka (2003: 324–331), omawiając nazwy traktów komunikacyjnych, udowodniła, że „leksykalność” nazwy jest czynnikiem stopniowalnym, który w nazwach-symbolach może być bardzo mały, ale nie jest równy zero. Największą wartość ma w ikonach i indeksach, czyli w nazwach o motywacji realistycznej. Odwołując się do pojęcia stereotypu językowego, a tym samym do znaczenia konotacyjnego nazw własnych, przywoływanego w momen-

¹ Zob. m.in. Antkowiak (1970), Belchnerowska (1994: 167–170), Belchnerowska, Bialecki (1987), Biolik (1982: 51–61), Bugajski (1991: 153–163), Dzikowski, Kopertowska (1976), Głowacka-Maksymiuk (1997), Górniewicz (1964: 135–169), Handke (1970; 1992; 1995: 19–27; 1997a: 389–417; 1997b: 469–475; 1998: 283–307), Kopertowska (1981: 83–101; 1990: 133–149), Kosyl (2001: 49–57), Kownacki (1994: 19–28), Malewski (1933), Mikołajczak (1988: 110–131), Mrózek (1969: 57–73), Myszka (2003: 324–331), Nowowicz (1999: 227–236), Nowak (1996: 219–227), Sagan (1998: 93–110; 2000: 387–391), Supranowicz (1995), Tomkowicz (1926).

cie ich użycia, Mirosława Sagan (2000: 387–391) podkreśliła związek nadawanych nazw, również tych, które są określane jako bez motywacji semantycznej, z kulturą społeczną. Na udział „czynnika leksykalnego” m.in. w urbanonimach pamiątkowych, powstałych z istniejącego zbioru onimów, zwróciła wcześniej uwagę Aleksandra Cieślíkowa (1994: 193; 1996: 14). Wybrane spośród wielu nazwy nowych obiektów zyskują konotacje dzięki odniesieniu np. do konkretnego patrona. Świadczą również o wartościach uznawanych przez twórców nazw. Są one niekiedy zależne od aktualnej sytuacji politycznej².

Pamiątkowy typ nazewniczy stanowi najmłodsza, a zarazem najbardziej produktywną subkategorię onimiczną w omawianej grupie nazw. Obejmuje nazwy upamiętniające znane postaci życia publicznego oraz fakty historyczne, organizacje, instytucje. Nazwy pamiątkowe, wybrane zazwyczaj decyzją władz miejskich z określonego zbioru nazw własnych, nie określają wyglądu i funkcji komunikacyjnej ulicy czy placu, a zatem nie wynikają z topografii terenu. Ich geneza tkwi w samej nazwie, a nie w nazywanym obiekcie³. Rzeszowskie plateonimy odantroponimiczne realizują schemat nazewniczy o zasięgu ogólnokrajowym. Upamiętniają m.in. pisarzy i poetów, np.: *A. Asnyka, K.K. Baczyńskiego, T. Boya-Zeleńskiego, W. Broniewskiego, J. Harasymowicza, Z. Herberta, S.F. Klonowica, J. Kochanowskiego, M. Konopnickiej, J.I. Kraśkowskiego, L. Kruczkowskiego, K. Makuszyńskiego, A. Mickiewicza / A. Mickiewicz Gasse*⁴, J.U. Niemcewicza*, C.K. Norwida, W. Orkana, E. Orzeszkowej, Puszkina, M. Reja, W. Reymont⁵, H. Sienkiewicza, J. Słowackiego⁶, L. Staffa, J. Twardowskiego. S. Żeromskiego; artystów (m.in. malarzy, rzeźbiarzy, kompozytorów, aktorów), np.: *J. Chelmońskiego, F. Chopina, M. Ćwiklińskiej, X. Dunikowskiego, A. Grottgera, J. Kiepury, J. i W. Kossaków, J. Malczewskiego, J. Matejki, H. Modrzejewskiej,**

² Po drugiej wojnie światowej nazwom ulic nadawano najchętniej imiona działaczy komunistycznych, bojowników ruchu robotniczego i przodowników pracy. Utrwalano także fakty historyczne typu święto 1 Maja. W wyniku przemianowań ulic zgodnie z istniejącymi wówczas tendencjami nominacyjnymi w nazewnictwie miejskim Rzeszowa pojawiły się nazwy: *1 Maja, 8 Marca, 22 Lipca, al. B. Bieruta, al. Komunistów, al. Lenina, al. Wielkiego Proletariatu, J. Marchlewskiego, M. Nowotki, Obrońców Stalingradu, K. Świerczewskiego, F. Tkaczowa, I. Turkiemcza, L. Waryńskiego, pl. Gwardii Ludowej*. Uchwałami Miejskiej Rady Narodowej w Rzeszowie z 1990 roku (nr XII/52/90) i Rady Miasta Rzeszowa z lat 1990 i 1991 (nr VI/30/90, nr XXI/38/91) ponownie dokonano zmian nazw ulic, przywracając dawne lub nadając nowe nazwy.

³ Nazwy pamiątkowe istniały w nazewnictwie miejskim Rzeszowa już pod koniec XIX i na początku XX wieku. Plan miasta Rzeszowa z 1879 roku potwierdza istnienie nazwy *Galęzowskiego*. Szereg nazw typu pamiątkowego zawiera mapa miasta z 1919 roku. np. *Abrahamsberga, Chocimska, Fircowskiego, Grunwaldzka, Króla Kazimierza, Matejki, Niemcewicza, Poniatowskiego, Raclawicka, Sienkiewicza, Spytka Litęży. Unii Lubelskiej, Zbyszewskiego* (por. AmRz. sygn. nr 1953, 2551).

⁴ Przy niektórych nazwach podaję formy wariantywne i obcojęzyczne zapisane w dokumentach źródłowych. Znak „*” przy nazwie ulicy oznacza, że dana nazwa nie istnieje współcześnie lub odnosi się do innej ulicy niż pierwotnie.

⁵ Dawniej była to ulica *Przybyszowska*.

⁶ Obecna nazwa funkcjonuje od końca XIX wieku. Ulica prowadząca do dzielnicy zwanej Różanką wcześniej nazywana była *Różanką (1722) / Rosen Gasse (1831)*, ponieważ na tyłach domów znajdujących się przy tej ulicy rozciągały się ogrody.

S. Moniuszki, C. Niemena, L. Solskiego, W. Stwożsa, K. Szymanowskiego, H. Wieniawskiego; uczonych, np.: L. Bernackiego, M. Skłodowskiej-Curie. J. i J. Śniadeckich; wojskowych, np.: al. J. Piłsudskiego, J. Dąbrowskiego⁷, H. Dobrzańskiego-Hubala, plk. K. Iranka-Osmecznego, T. Kościuszki / Kościuszko Gasse, gen. M. Langiewicza, gen. S. Maczka, K. Pułaskiego, H. Sucharskiego; władców (królów i książąt), np.: Stefana Batorego⁸, Bolesława Chrobrego, Aleksandra Jagiellończyka, Jagiellońska, Władysława Jagielly, Jana Kazimierza, Królowej Jadwigi, Królowej Marysieńki, Bolesława Krzywoustego, Władysława Łokietka, Mieszka I, Kazimierza Odnowiciela, Henryka Pobożnego, Saska, Jana III Sobieskiego⁹, Bolesława Śmiałego. Władysława IV, Zygmunta, Zygmunta I Starego.*

Pozostałe nazwy „pomnikowe” przechowują pamięć o duchownych, publicystach, działaczach politycznych i społecznych, rewolucjonistach, bohaterach narodowych, kupcach, sportowcach, np.: al. *T. Rejtana*, al. *W. Witos*, *J. Długosza*, *M. Drzymały*, pl. *Jana Pawła II*, pl. *J. Kilińskiego*, *J. Korczaka*, *A. Kordeckiego*, *J. Kusocińskiego*, *K. Lewakowskiego*, *B. Limanowskiego*, *Litawora*, *H. Marusarzówny*, *M. Mochnackiego*¹⁰, *Ossolińskich*, *E. Plater*, ks. *J. Popiełuszki*, *Prymasa Tysiąclecia*, *M. Rataja*, ks. *I. Skorupki*, *I. Solarza*, ks. *S. Staszica*, ks. *P. Ściegiennego*, *R. Traugutta*, *Wierzyńska*, *S. Wojciechowskiego*, *L. Zamenhofs*, *Zawiszy Czarnego*, *Żwirki i Wigury*.

Patronami ulic są również postacie będące obiektem kultu religijnego, np.: *bl. Karoliny*, *M. Kolbego*, a także bohaterowie literaccy, por.: *A. Kmicica*, *Zagłoby*. Imiona w funkcji nazw ulic występują rzadko, np.: *Dąbrówki*, *Lecha*, *Wandy*¹¹.

Swoisty patriotyzm lokalny twórców nazw odzwierciedlają urbanonimy motywowane nazwiskami wybitnych jednostek związanych z Rzeszowem. Ulice rzeszowskie upamiętniają m.in. miejscowych burmistrzów, duchownych, działaczy społecznych, politycznych i kulturalnych, a także dawnych właścicieli miasta, np.: al. *Lubomirskich*¹² (właściciele rzeszowskiego latyfundium w XVII i XVIII wieku), *R. Alsa* (radnego miejskiego, działacza Towarzystwa Kasynowego i Towarzystwa Gimnastycznego *Sokół*), ks. *F. Dymnickiego* (katechety w gimnazjum, fundatora bursy gimnazjalnej dla biednej młodzieży, wychowawcy teologów i biskupów), *J. Gałęzowskiego*¹³ (społecznika), *H. Hanasiewicza* (adwokata, społecznika), *S. Jabłońskiego* (burmistrza Rzeszowa w latach 1896–1913), ks. *J. Jalowego*¹⁴ (katechety, dzięki

⁷ Nazwa o charakterze pamiątkowym zastąpiła nazwę kierunkową, ponowiona od nazwy miejscowej Jasto (por. *Jasielska*).

⁸ Poprzednia nazwa to ulica *Polna*.

⁹ Historię zmian nazw obecnej ulicy *Jana III Sobieskiego* ilustruje schemat *Ogrodowa > Zielona / Grünne Gasse > Jana III Sobieskiego > 1 Maja* (w PRL) > *Jana III Sobieskiego*.

¹⁰ Dawniej była to ulica *Fohwarczna*.

¹¹ Imiona występujące w funkcji nazw ulic w większości odnoszą się do postaci historycznych.

¹² Nazwa wprowadzona w 1990 roku w miejsce formy al *Kasztanowa*.

¹³ Jacenty Gałęzowski został patronem ulicy określanej wcześniej jako *Nowomiejska* (łączyła Stare Miasto z Nowym, zamieszkiwanym przez ludność żydowska).

¹⁴ Ulica ks. *Jalowego* kilkakrotnie zmieniała nazwę (por. *Krakowska*, *Turkienicza*).

któremu wybudowano kościół Chrystusa Króla), *mjr. W. Kopisty*¹⁵, *F. Kotuli* (kustosza i dyrektora Muzeum Okręgowego w Rzeszowie), *M. Spyka Ligęzy* (właściciela Rzeszowa na przełomie XVI i XVII wieku, fundatora kościoła i klasztoru oo. Bernardynów, założyciela szpitala [domu dla ubogich], filantropa), *F. Ślusarczyka* (prezydenta Rzeszowa), *A. Tannenbauma*¹⁶ (właściciela domów handlowych w Rzeszowie, Hamburgu i Londynie), *A. Towarnickiego* (burmistrza Rzeszowa w latach 1870–1882), *W. Zbyszewskiego* (komisarza powstańczego na cyrkuł rzeszowski, burmistrza Rzeszowa w latach 1887–1890).

Wychowankami rzeszowskich szkół, upamiętnionymi w nazewnictwie miejskim Rzeszowa, byli również: bajkopisarz i pedagog Stanisław Jachowicz (por. *S. Jachowicza*), gramatyk i pedagog Onufry Kopczyński (por. *O. Kopczyńskiego*), farmaceuta i wynalazca lampy naftowej Ignacy Łukasiewicz (por. *I. Łukasiewicza*), biskup Józef Sebastian Pelczar (por. *J. Pelczara*), poeta i eseista Julian Przyboś (por. *J. Przybosia*), generał Władysław Sikorski (por. al. *gen. W. Sikorskiego*). Ku czci Wandy Siemaszkowej, znanej aktorki i dyrektor Teatru Ziemi Rzeszowskiej w latach 1945–1947, jedną z ulic Rzeszowa nazwano jej nazwiskiem (por. *W. Siemaszkowej*). W ten sam sposób upamiętniono Zdzisława Kozienia, aktora miejscowego teatru (por. *Z. Kozienia*), i Jerzego Grotowskiego, reżysera teatralnego urodzonego w Rzeszowie (por. pl. *im. J. Grotowskiego*). Z ziemią rzeszowską związani byli również m.in.: historyk filozofii i teoretyk pedagogiki Ludwik Chmaj (por. *prof. L. Chmaja*), malarz Piotr Michałowski (por. *P. Michałowskiego*) oraz filozof i psycholog Władysław Witwicki (por. *W. Witwickiego*).

Status nazwy pamiątkowej mają także plateonimy nawiązujące do wydarzeń historycznych (wojen, powstań, walk narodowowyzwoleńczych itp.), a także do zasłużonych grup ludzi, organizacji, instytucji, rocznic, np.: al. *Armii Krajowej*, al. *Niepodległości*, al. *Powstańców Warszawy*, al. *Solidarności*, al. *Wyzwolenia*, al. *Żołnierzy i Armii Wojska Polskiego*¹⁷, *Artylerzystów*, *Bohaterów Westerplatte*, *Bohaterów 10. Sudeckiej Dywizji Piechoty*, *Chocimska*, *Cytadeli Warszawskiej*, *Grunwaldzka*, *Konfederatów Barskich*, *Kosynierów*, *Legionów*, *3 Maja*, *Monte Cassino*, *Obrońców Helu*, pl. *Ofiar Getta*, *Orląt Lwowskich*, *Partyzantów*, pl. *Cichociemnych*, *Powstańców Listopadowych*, *Rycerska*, *Saperów*, *Synów Pułku*, *Szarych Szeregów*, *Ulanów*, *Unii Lubelskiej*, pl. *Wolności*¹⁸, *Wojska Polskiego*, *Lotników*, *Marynarzy*, *Żołnierzy Września*¹⁹.

Nominacja niektórych spośród wymienionych formacji onimicznych wiąże się z obchodami rocznicowymi i (lub) z wystawieniem pomników upamiętniających osoby i wydarzenia. Taką genezę mają m.in. nazwy: *Grunwaldzka* (od odsłoniętego

¹⁵ W dokumentach i na tablicach informacyjnych widnieje błędna forma *Kopisto* zamiast *Kopisty*.

¹⁶ Przed przemianowaniem ulica nosiła nazwę *Ogrodowa*.

¹⁷ Ulica została wydzielona w 1997 roku z części ulicy *Konfederatów Barskich*.

¹⁸ Plac *Wolności*, znany na początku lat dwudziestych XX wieku pod nazwą plac *Wolności Marszałka Józefa Piłsudskiego*, został przemianowany w czasie wojny na *Adolf Hitler Platz*, a w 1949 roku na plac *Wolności Generalissimusa Stalina*.

¹⁹ Większość spośród wymienionych nazw odwołuje się do semantyki apelatywnej.

w 1910 roku pomnika z okazji 500-lecia bitwy grunwaldzkiej)²⁰, *T. Kościuszki* (dla uczczenia setnej rocznicy bitwy pod Raclawicami oraz wystawienia pomnika Kościuszki pod koniec XIX wieku)²¹, *A. Mickiewicza* (od postawionego w 1892 roku pomnika wieszczą)²², *3 Maja* (od przypadającej w 1891 roku setnej rocznicy uchwalenia konstytucji)²³.

Nazwy pamiątkowe tworzą często, przeważnie na nowszych osiedlach, serie nazw kompleksowych, hiponimicznych względem określonego pojęcia (por. m.in. Buczyński 1966: 139, 175; Jędrzejko 2000: 20–21). Plateonimy „wojenne”, np.: *Artylerzystów, Czołgistów, Ulanów*, też *Monte Cassino, Orląt Lwowskich, Żołnierzy Września*, istnieją na osiedlu Mieszka I, natomiast na terenie Słociny i Słociny Dolnej (stanowiącej obecnie część miasta) mamy serie nazw typu: *Powstańców Styczniowych, Powstańców Śląskich*. Nazwy upamiętniające władców polskich, np.: *Kazimierza Odnowiciela, Zygmunta I Starego, Władysława Warneńczyka*, zgrupowane są w dzielnicy Wilkowyja. W południowo-wschodniej części miasta znajdują się urbanonimy motywowane nazwiskami artystów, np.: *M. Ćwiklińskiej, J. Kiepur, W. Siemaszkowej, J. Smosarskiej, H. Wieniawskiego*.

W wyniku transonimizacji powstały również onimy ponowione m.in. od nazw dróg prowadzących w określonym kierunku²⁴. Plateonimy odmiejscowe z motywacją realnoznaczeniową prezentują jeden ze starszych sposobów nominacji. W grupie rzeszowskich urbanonimów kierunkowych, motywowanych nazwami miejscowymi, znajdują się dawne i współczesne formy: *Głogowska* / Glogower Gasse* 1831²⁵, Jasielska*²⁶, Krakowska 1700 / Krakauer Gasse* 1831* (por. *Wola ku Krakowowi* / Wola Krakowska* / Wola za Bernardynami* / Wola za klasztorem Bernardynów* 1695–1715*), *Lubelska, Lwowska / Lemberg 1831 / Lemberger Strasse** (por. *Wola ku Pobitnie*²⁷*), *Milocińska* (por. Miłocin), *Sandomierska* / Sandomier Gasse** (późniejsza nazwa ulicy *Głogowskiej**), *Warszawska, Załęska* (por. Załęże). Nazwy lokalizujące, ponowione od nazw osad, przedmieść, dzielnic, na terenie których znaj-

²⁰ Wcześniejsze nazwy ulicy *Grunwaldzkiej*, czyli *Głogowska* i *Sandomierska*, to nazwy kierunkowe, ponowione od nazw dróg prowadzących do Głogowa i Sandomierza.

²¹ Ulica *Kościuszki*, biegnąca na południe od placu *Farnego*, w XIX wieku nosiła nazwę *Farna*. Najstarsza nazwa ulicy w Rzeszowie została utworzona od znajdującego się w pobliżu kościoła farnego.

²² Ulicę *Mickiewicza* nazywano często *Zydowska*, gdyż zamieszkiwana była przez Żydów.

²³ Nazwę głównej ulicy Rzeszowa zmieniono pod koniec XIX wieku, ale jeszcze w okresie międzywojennym w powszechnym użyciu była poprzednia nazwa, czyli *Pańska*, oraz nieoficjalna nazwa *Paniąga*. Wcześniejsze nazwy ulicy *3 Maja* to *Pijarska*, następnie *Expriaristengasse* (1826), czyli *Popijarska*, później *Herrengasse* (1828), tj. *Pańska*.

²⁴ Definicję nazw ponowionych sformułował Jerzy Treder: „Za ponowioną uznać zatem należy taką nazwę, urobioną od podstaw dla konkretnego obiektu przez tę samą społeczność (rozumianą historycznie), która z określonych przyczyn przeniosła ją z czasem na inny obiekt, leżący na tym samym terenie co pierwotny, zwykle w bezpośrednim jego sąsiedztwie” (Treder 1979: 22).

²⁵ Data obok niektórych nazw odnosi się do roku nadania nazwy lub do zapisu w najstarszych źródłach.

²⁶ Współcześnie występująca nazwa *Jasielska* jest nazwą konwencjonalną o charakterze pamiątkowym.

²⁷ Pobitno (por. Pobitna / Powietna / Powyrchna) to dawna wieś, obecnie jedna z dzielnic Rzeszowa.

dowały lub znajdują się ulice, nie należą do produktywnych²⁸, np.: pl. *Cyganówka** 1885 (por. Cyganówka), *Kłapkowa** / *Kłapkowska** 1749 (por. Kłapkówka), *Przybyszowska** (por. Przybyszówka), *Staromiejska* (por. Staromieście), *Staroniwska* (por. Staroniwa), pl. *Żabnik** (por. Żabnik). Nazwa *Nowomiejska** / *Neustädter Gasse** 1831 powstała z przekształcenia określenia opisowego *ulica ku Nowemu Miastu idąc* 1753 (por. Nowe Miasto²⁹).

Zdecydowana większość nazw derywowanych od toponimów to formy konwencjonalne, pozbawione bezpośredniej motywacji semantycznej. Podobnie jak inne nazwy o charakterze pamiątkowym tworzą zwykle kompleksy nazw, które ułatwiają orientację w konkretnej przestrzeni miejskiej. Obok nazw odmiejscowych, np.: *Dukielska*, *Gorlicka*, *Krośnieńska*, *Mielecka*, *Nowosądecka*, *Poznańska*, *Ropczycka*, *Sanocka*, *Sędziszowska*, *Strzyżowska*, *Tarnowska*, *Ustrzycka*, *Zakopiańska*³⁰, uwagę zwracają plateonimy pochodzące od innych nazw geograficznych (krajów, regionów, gór, mórz), np.: *Bałtycka*, *Bieszczadzka*, *Kaszubska*, *Kujawska*, *Kurpiowska*, *Litewska*, *Małopolska*, *Mazowiecka*, *Mazurska*, *Podhalańska*, *Podkarpacka*, *Podlaska*, *Pomorska*, *Tatrzańska*, *Wetlińska*, *Wielkopolska*.

Przeniesienie nazwy z kategorii nazw etnicznych ilustruje forma *Żydowska** 1727 / *Żydowska za Rynkiem** 1700 / *Judengasse** 1831 (por. *area Judaica* 1610 / *platea Judaica* 1627; zob. przypis 22). Ulica ta znajdowała się w dzielnicy zamieszkałej przez ludność żydowską. Obecność Żydów w Rzeszowie potwierdzają pośrednio również onimy typu pamiątkowego utworzone od nazwisk osób wyznania mojżeszowego, por.: *Abrahamsberga**, *B. Joselewicza*, *A. Tannenbauma**, oraz nieistniejąca już nazwa *Zatylna**. W XVII wieku Żydzi mogli osiedlać się w obrębie Starego Miasta, ale tylko na tzw. zatyłkach, stąd nazwa ulicy (zob. Kotuła 1997: 146). Motywacja nazwy *Baldachówka* nie jest pewna. Prawdopodobnie ulica o tej nazwie została wytyczona z obszaru zwanego jeszcze w połowie XIX wieku Baldachówką, należącego do Żyda Baldacha (zob. Kotuła 1997: 215).

Leksyka apelatywna tkwi m.in. u podstaw nazw kulturowych, motywowanych nazwami pobliskich obiektów (budynków, instytucji itp.)³¹, np.: *Bożnicza*, placyk *Pod Bożnicą** (por. bożnica), *Browarna** (por. browar)³², *Ciepłownicza* (por. elektrociepłownia), *Cegielniana* (por. cegielnia), *Cmentarna** (por. cmentarz), pl. *Dworcowy* (por. dworzec), *Farna**, pl. *Farny* (por. fara), *Folwarczna** (por. folwark), *Kolejowa / Kolei Żelaznej** (por. kolej), *Kombatantów* (por. dom kombatanta), *Kościelna* (por.

²⁸ W niektórych nazwach funkcja lokalizująca nakłada się na funkcję kierunkową.

²⁹ Nowe Miasto to współcześnie jedna z dzielnic Rzeszowa. Nazwa nie ma związku z historycznym Nowym Miastem utworzonym w drugiej połowie XVII wieku, nieopodal Starego Miasta, dla ludności żydowskiej.

³⁰ Podstawę leksykalną wymienionych nazw ulic stanowią przede wszystkim nazwy miejscowości z obecnego województwa podkarpackiego i małopolskiego.

³¹ Płynność granic między kategorią nazw kulturowych a topograficznych powoduje możliwość omawiania nazw motywowanych usytuowaniem względem danego obiektu znajdującego się przy ulicy w ramach jednej lub drugiej grupy. Nazwy związane z zabudową traktuje jako kulturowe. Informują o lokalizacji obiektów przy danej ulicy lub określają kierunek, w jakim biegnie ulica.

³² Od 1996 roku ulica nosi nazwę *17. Pułku Piechoty*.

kościół), *Magazynowa* (por. magazyn), *Mostowa** / *Brückengasse** 1831 (por. *most*), *Podzamcze** (por. zamek)³³, *Przy Torze*. *Torowa* (por. *tory kolejowe*), *Rzeźnicza**, *Rzeźnicka** (por. rzeźnia), *Seniora* (por. dom starców), *Skarbowa**³⁴ (por. urząd skarbowy), *Sportowa* (por. stadion sportowy), *Szpitalna* (por. szpital), *Targowa* (por. plac targowy), *Wojskowa** (por. koszary wojskowe), *Zamkowa*³⁵ 1738 / *Schloss Gasse** (por. zamek), lub określających funkcję miejsca, np.: *Dojazd**, *Dojazd Do Rampy Wojskowej**, *Dojazd Staroniwa*³⁶ / *Dojazd Kolejowy**, *Kurza** (odbywał się na niej handel ptactwem, zwłaszcza kurami), pl. *Garncarski** (garncarze sprzedawali tam swój towar do 1939 roku), pl. *Rybny** (handlowano na nim rybami do wybuchu drugiej wojny światowej), pl. *Solny** (można było na nim sprzedawać i kupować wyłącznie sól), *Rynek* (por. też *Rynek Główny**, *Rynek Nowego Miasta** / *Neustädter Ringplatz** 1831 / *Nowe Miasto* 1879 / *Rynek Nowomiejski*, *Rynek Stary** / *Altstädter Ringplatz** 1831 / *Rynek Staromiejski*³⁷), *Rynkowa**³⁸ 1700. W tej grupie onimów znajdują się także formy ponowione od nazw własnych obiektów kultury materialnej, np. *Głęboka* (por. karczma *Głęboka* / *Na Głębokiej*³⁹), *Sokola* (por. gmach *Sokół*, w którym obecnie mieści się teatr), też pl. *Pod Dwoma Pompami** (por. studnia *Dwie pompy*)⁴⁰. Potwierdzenie w topografii miasta mają również propria nawiązujące do nazw klasztorów, np.: *Bernardyńska* / *Bernardiner Gasse**, *Dominikańska*, *Pijarska** (*Popijarska**), *Reformacka*⁴¹, oraz do wezwań kościołów, np.: pl. *Matki Boskiej Salewskiej*, *św. Michała Archanioła*⁴². Nazwa ulicy *św. Mikołaja* związana jest z figurą świętego umieszczoną niegdyś w przydrożnej kapliczce⁴³. Część form zaliczanych przeze mnie do nazw kulturowych powstała z przekształcenia określeń opisowych (por. Handke 1970: 34–41; 1992: 35–43). Materiał źródłowy dotyczący Rzeszowa potwierdza istnienie konstrukcji deskrypcyjnych typu: *ulica ku OO. Piarum Scholarum, ku Jezioru się ciągnąca* 1708 (por. *Pijarska**, później *Pańska*, obecnie *3 Maja*:

³³ Nazwa *Podzamcze* mogła powstać dzięki przekształceniu apelatywnego wyrażenia syntaktycznego w nazwę własną lub w wyniku przejścia nazwy przysiółka Podzamcze do kategorii nazw ulic.

³⁴ Jest to obecna ulica *L. Lisa-Kuli*. W okresie PRL jej patronem był Julian Marchlewski (por. *J. Marchlewskiego*).

³⁵ Nosiła również nazwę *K. Świerczewskiego*.

³⁶ Staroniwa to współcześnie jedna z dzielnic Rzeszowa. W wymienionej nazwie występuje w znaczeniu nazwy stacji PKP.

³⁷ W drugiej połowie XVII wieku Rzeszów miał dwa rynki. Spotyka się terminy *Stare Miasto* i *Nowe Miasto*, a także *Stary Rynek* i *Nowy Rynek*, który obecnie nosi nazwę pl. *Wolności* (zob. też przypisy 18 i 29).

³⁸ Ulicę *Rynkową* przemianowano na *Matejki*.

³⁹ Nazwa karczmy pochodzi od głębokiej studni, która znajdowała się w jej pobliżu.

⁴⁰ Studnia miejska *Dwie pompy* znajdowała się przy ulicy *Mickiewicza* na Starym Mieście.

⁴¹ Zaliczam je do nazw kulturowych, chociaż w niektórych ujęciach klasyfikacyjnych nazwy typu *Reformacka* omawiane są w ramach nazw topograficznych pochodzących od nazw obiektów usytuowanych przy ulicy (por. Handke 1970).

⁴² Ulica *św. Michała Archanioła* została wyodrębniona z części ulicy *Kwiatowej*.

⁴³ Figura *św. Mikołaja* stanowi obecnie jeden z eksponatów Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

zob. przypis 23), *ulica do kościoła św. Trójcy idąc* 1744 (por. *św. Trójcy** / *Dreifaltigkeit Gasse** 1831, obecnie *Mickiewicza*). Funkcję wymienionych struktur opisowych, a także form w postaci grupy syntaktycznej, np. *ulica ku Woszczarni*⁴⁴ pocz. XVIII wieku (por. *Woskowa** 1885 [?]), *ulica ku Murowanej Bramie*⁴⁵, *blisko fary* 1739 (obecnie *Grunwaldzka*), wskazują przymyki *ku, do* określające kierunek, w jakim biegnie ulica (por. Kotuła 1997: 142–145).

Onimy topograficzne powstałe zarówno w wyniku onimizacji, jak i transonimizacji to przede wszystkim nazwy charakteryzujące wygląd ulicy, położenie względem centrum i innych ulic, określające warunki fizjograficzne terenu czy wskazujące na element topografii, który stanowi np. rzeka lub potok, por.: *Bulwarowa, Daleka, Kolo, Kręta, Krótka, Krzywa**, *Leśna, Morgowa, Nadbrzeżna, Na Skaly, Piaskowa, Podmiejska, Polna, Potokowa, Półkole**, *Przesmyk, Szeroka** / *Szyroka**, *Zamknięta, Ku Wisłoku*⁴⁶ 1725 (por. *Wisłok*), *Mikośka** / *Mikoszka**⁴⁷ (por. *Mikośka* / *Mikoszka*), *Nad Przyrwą* (por. *Przyrwa*), *Podwistocze* (por. *Wisłok*), *Zu Strugiem* (por. *Strug*). Nazwa *Grodzisko* informuje pośrednio o istnieniu w Rzeszowie grodu obronnego. Przekazy źródłowe z XVII wieku lokalizują grodzisko u podnóża skarpy w rejonie byłego klasztoru oo. Pijarów (Kiryk 1994: 88, 259, 264).

Uzasadnienia w terenie nie ma większość nazw „przyrodniczych”⁴⁸. Są to zatem nazwy-symbolle oparte na wcześniejszych modelach. Serie nazw „botanicznych” tworzą onimy pochodzące od nazw kwiatów, np.: *Azaliowa, Bławatkowa, Daliowa, Fiołkowa, Forsycji, Irysowa, Jaśminowa, Kaczeńcowa, Komwalii, Krokusowa, Magnolii, Malwowa, Nagietkowa, Niezapominajek, Piwonii, Rumiankowa, Sasanki, Słonecznikowa, Stokrotek, Szarotkowa, Tulipanowa, Zawilcowa*; drzew, np.: *Akacja, Brzoza, Bukowa, Dębowa, Jaworowa, Grabowa, Jodłowa, Modrzewiowa, Sosnowa*; owoców, np.: *Jagodowa, Malinowa, Truskawkowa, Winogronowa*. Leksyka zwierzęca stanowi m.in. podstawę nazw ulic zgrupowanych w rejonie ulicy *Zwierzynieckiej*. Relacje hiperonim (ptak) i hiponimy (poszczególne nazwy gatunkowe) ukazują wyrazy pospolite utrwalone w nazwach: *Ptasia, Jaskółcza, Jastrzębia, Krucza, Łabędzia, Orla, Pawia, Słowicza, Sowa, Żurawia*.

Onimy motywowane nazwami zawodów, np.: *Bednarska, Cukiernicza, Kaletnicza, Kamieniarska, Kowalska, Krawiecka, Malarska, Masarska, Piekarska, Rzemieślnicza, Rymarska, Stolarska, Szewska, Tkacka*, zostały utworzone na wzór nazw posesywnych należących do jednego z najstarszych typów nazewniczych.

⁴⁴ Woszczarnia, czyli zakład, w którym topiono wosk.

⁴⁵ Murowana Brama znajdowała się w miejscu skrzyżowania obecnej ulicy *Grunwaldzkiej* z ulicą *Mutejki*. W Rzeszowie istniały również *Dębowa Brama* i *Wodna Brama* (Błoński 1958: 226).

⁴⁶ Ulica określana w 1725 roku jako *ku Wisłoku idąca, w zatyłkach rynku Starego Miasta* nosi obecnie nazwę *Króla Kazimierza* (Kotuła 1997: 143).

⁴⁷ Jedną z najmizerniejszych uliczek Rzeszowa motywowała nazwa strumienia opływającego Stare Miasto od północy.

⁴⁸ Motywację realnoznaczeniową posiadała nazwa *Kasztanowa*. Po przemianowaniu ulicy nadano nazwę pamiątkową (por. przypis 12). Obecny plateonim *Pod Kasztanami* odnosi się do ulicy prostopadłej do dawnej al. *Kasztanowej*.

Przeniesienia z apelatywnej do propriальной warstwy języka ilustrują także nazwy: *Delikatna, Dobra, Ładna, Łagodna, Piękna, Pogodna, Przyjazna, Przyjemna, Przytulna, Radosna, Skromna, Szczera, Uroczą, Wesola, Zgodna, Życzliwa*. Apelatywy przymiotnikowe, wykorzystane w akcie nominacyjnym wymienionych nazw, wywołują pozytywne asocjacje. Metaforyczny charakter mają również m.in. plateonimy nawiązujące do nazw miesięcy i pór roku, np.: *Czerwcową, Grudniową, Kwietniową, Lipcową; Jesienną, Letnią, Wiosenną, Zimową*; onimy *Miedziana, Srebrna, Złota, Żelazna* oraz formy typu *Bajkowa*⁴⁹.

Określenia apelatywne motywujące niektóre nazwy traktów komunikacyjnych wchodzą w binarne opozycje wartościujące, np. *góra – dół* (*Górna – Dolna, Wyzynna – Nizinna*). W relacji blisko – daleko, a tym samym centrum – peryferie nacechowane mniej pozytywnie są nazwy wskazujące na znaczną odległość od centrum (*Daleka, Odległa, Podmiejska*)⁵⁰. Leksemy będące bazą nazw ulic i placów można rozpatrywać zatem w opozycyjnych kategoriach aksjologicznych: blisko – daleko, centrum – peryferie, wewnątrz – na zewnątrz, a nawet *góra – dół* (por. Handke 1992: 11, 21). Opozycje wartościujące typu dodatni – ujemny tworzą zarówno układ horyzontalny, jak i wertykalny.

W omawianej warstwie onimicznej współcześnie wyraźnie dominuje pamiątkowy typ nazewniczy, zwłaszcza nazwy odantropomiczne. Propria z motywacją realistyczną, np. nazwy kulturowe i topograficzne, należą do mniej produktywnych.

Bibliografia

- Antkowiak Z., 1970. *Ulice i place Wrocławia*. Wrocław.
- Belchnerowska A., 1994. *Nazewnictwo miejskie Szczecina*. [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. I, red. M. Białoskórska, S. Kania, Szczecin, s. 167–170.
- Belchnerowska A., Bialecki T., 1987. *Toponimia miasta Szczecina*. Szczecin.
- Biolik M., 1982. *Typy semantyczne współczesnych nazw ulic i placów Olsztyna*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, t. XXVI/1–2, s. 51–61.
- Buczyński M., 1966. *Nazwy ulic i placów Lublina*, „Onomastica”, t. XI, s. 136–181.
- Bugajski M., 1991. *Nazwy ulic jako znaki językowe*. Język a Kultura, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław, s. 153–163.
- Cieślíkowa A., 1994. *O motywacji w onomastyce*, „Polonica”, t. XVI, s. 193–199.
- Cieślíkowa A., 1996. *Metody w onomastycznych badaniach różnych kategorii nazw własnych*, „Onomastica”, t. XLI, s. 5–19.
- Dzieje Rzeszowa. Rzeszów od najdawniejszych czasów do I rozbioru*, 1994, red. F. Kiryk, t. I, Rzeszów.

⁴⁹ Niektóre z wymienionych nazw konwencjonalnych powstały w latach 1968–1972 w wyniku likwidacji tzw. ulic bocznych.

⁵⁰ Należy podkreślić, że znaczenie desygnacyjne motywujących jednostek leksykalnych nie zawsze znajduje potwierdzenie w topografii terenu.

- Dzieje Rzeszowa. Rzeszów w czasach zaborów i niewoli 1772–1918*, 1998, red. F. Kiryk, t. II, Rzeszów.
- Dzikowski W., Kopertowska D., 1976, *Toponimia Kielc. Nazwy części miasta i obiektów fizjograficznych oraz nazwy ulic i placów*. Warszawa – Kraków.
- Głowacka-Maksymiuk U., 1997, *Ulice Siedlec. Historia patronów i zabytków*, Siedlce.
- Górniewicz H., 1964, *Toponimia Gdyni*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, t. VI, s. 135–169.
- Handke K., 1970, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Handke K., 1992, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Warszawa.
- Handke K., 1995, *Nazewnictwo i społeczna przestrzeń miasta*. [w:] *Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące*, red. D. Bieńkowska, Łódź, s. 19–27.
- Handke K., 1997a, *Nazwy dróg a nazwy ulic w polskim systemie nazewniczym*, cz. 1 i 2, [w:] *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa, s. 389–417; przedruk z: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. XXIV: 1987, s. 13–27, t. XXV: 1988, s. 5–16.
- Handke K., 1997b, *Przemiany w polskim nazewnictwie miejskim ostatniego półwiecza jako obraz działań pragmatycznych*, [w:] *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa, s. 469–475.
- Handke K., 1998, *Nazewnictwo miejskie*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa – Kraków, s. 283–307.
- Jędrzejko E., 2000, *Systemy onimiczne różnych języków a językowe obrazy świata: w stronę porównawczej onomastyki kulturowej*, „*Onomastica*”, t. XLV, s. 5–25.
- Kopertowska D., 1981, *Studium porównawcze nazw ulic i placów Kielc, Radomia i Sandomierza*, „*Onomastica*”, t. XXVI, s. 83–101.
- Kopertowska D., 1983, *Typy formalne nazw ulic i placów trzech miast małopolskich: Kielc, Radomia i Sandomierza*. „*Onomastica*”, t. XXVIII, s. 77–87.
- Kopertowska D., 1990, *Nazwy ulic w miastach województwa kieleckiego*, *Kieleckie Studia Filologiczne*, t. V, s. 133–149.
- Kosyl C., 2001, *Modele onimiczne w nazewnictwie ulic*, [w:] *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślakowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków, s. 49–57.
- Kotula F., 1997, *Tamten Rzeszów, czyli wędrówka po zakątkach i historii miasta*, Rzeszów.
- Kownacki E., 1994, *Spoleczne i polityczne uwarunkowania nazewnictwa poznańskich ulic*. [w:] *Język a współczesne społeczeństwo polskie*, red. Z. Zagórski, Poznań, s. 19–28.
- Małewski Z., 1933, *Objaśnienia nazw ulic i placów Bydgoszczy*, Bydgoszcz.
- Mikołajczak S., 1988, *O nazwach ulic Poznania*, [w:] *Język zwierciadłem kultury, czyli nasza codzienna polszczyzna*, red. H. Zgólkowa, Poznań, s. 110–131.
- Mrózek R., 1969, *Nazwy ulic i placów Cieszyna*, „*Cieszyński Rocznik Muzealny*”, r. I, s. 57–73.
- Myszka A., 2003, *Nazwy ulic i nazwy dróg jako znaki językowe (w świetle teorii prototypów)*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 324–331.
- Nosowicz J.F., 1999, *Semantyczne typy nazw ulic województwa białostockiego*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, s. 227–236.
- Nowak F., 1996, *Semantyczne i słowotwórcze typy nazw ulic Bydgoszczy*, [w:] *Urbanonymia v kontexte historie a súčasnosti*, red. P. Odaloš, M. Majtán, s. 219–227.
- Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV–XVIII*, 1958, red. F. Błoński, Warszawa.

- Sagan M., 1998. *Tendencje nazewnicze w plateonimii najstarszej części Przemysła (XI–XX w.)*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. 1226. Prace Językoznawcze, z. 119. s. 93–110.
- Sagan M., 2000. *Nazewnictwo ulic w ujęciu socjolingwistycznym (na przykładzie plateonimii Przemysła)*, [w:] *Onomastyka polska a nowe kierunki językoznawcze*, red. M. Czachorowska, L.M. Szewczyk. Bydgoszcz, s. 387–391.
- Supranowicz E., 1995. *Nazwy ulic Krakowa*. Kraków.
- Tomkowicz S., 1926. *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany postaci*. Kraków; reprint: Kraków 1985.
- Treder J., 1979. *Nazwy ponowione wśród nazw przeniesionych*. „Onomastica”, t. XXIV, s. 19–43.

Wykaz źródeł nazw

- Bruki miejskie 1875–1883 (AmRz. sygn. nr 1289–1297).
- Budowa dróg i mostów 1903–1918 (AmRz. sygn. nr 1287).
- Drogi i mosty 1880–1899 (AmRz. sygn. nr 1288).
- Operaty ewidencji nieruchomości.
- Plany miasta Rzeszowa i szkice sytuacyjne 1831, 1842, 1879, 1919–1938 (AmRz, sygn. nr 1151, 1953, 2551).
- Uchwały Miejskiej Rady Narodowej w Rzeszowie:
nr 23/49, 29/49, 39/49, 40/49 z 1949 r., nr 10/50, 32/50, 68/50 z 1950 r., nr 18/51 z 1951 r., nr VIII/31/52 z 1952 r., nr VI/24/58 z 1958 r., nr XIII/4/60 z 1960 r., nr XXIX/6/64 z 1964 r., nr XXVII/106/68 z 30 września 1968 r., nr XXI/75/72 z 31 maja 1972 r., nr X/28/75 z 1 grudnia 1975 r., nr XIX/61/77 z 5 lipca 1977 r., nr III/9/78 z 19 kwietnia 1978 r., nr XII/20/79 z 26 września 1979 r., nr XXVI/77/83 z 5 lipca 1983 r., nr XIII/60/86 z 29 września 1986 r., nr XIV/69/86 z 30 grudnia 1986 r., nr VIII/32/89 z 10 października 1989 r., nr XII/52/90 z 23 kwietnia 1990 r.
- Uchwały Rady Miasta Rzeszowa:
nr VI/30/90 z 23 października 1990 r., nr XXI/38/91 z 11 czerwca 1991 r., nr XXXVI/56/92, XXXVI/58/92 z 8 września 1992 r., nr XLIX/58/93 z 29 czerwca 1993 r., nr LXIV/54/94 z 17 maja 1994 r., nr XXXIII/21/96, XXXIII/22/96, XXXIII/23/96, XXXIII/24/96 z 13 lutego 1996 r., nr XXXVII/66/96 z 26 kwietnia 1996 r., nr XLVIII/148/96 z 17 grudnia 1996 r., nr LV/37/97 z 6 maja 1997 r., nr LXII/74/97 z 14 października 1997 r., nr LXIII/78/97 z 4 listopada 1997 r., nr XI/74/99 z 23 marca 1999 r., nr XXXIX/144/2000 z 22 sierpnia 2000 r., nr LVI/138/2001 z 25 września 2001 r., nr LVII/157/2001, LVII/160/2001 z 9 października 2001 r., nr LXXII/101/2002 z 11 czerwca 2002 r., nr X/94/2003, X/95/2003 z 17 czerwca 2003 r., nr XII/122/2003 z 2 września 2003 r., nr XVI/185/2003, XVI/186/2003 z 2 grudnia 2003 r., nr XIX/7/2004 z 17 lutego 2004 r., nr XXVI/136/2004, XXVI/137/2004, XXVI/138/2004 z 6 lipca 2004 r., nr XXXI/237/2004 z 14 grudnia 2004 r., nr XXXII/256/2004, XXXII/257/2004 z 21 grudnia 2004 r.
- Ulice i place oraz mosty w Rzeszowie 1896–1900 (AmRz. sygn. nr 1286).
- Ulice i place w Rzeszowie 1880–1899 (AmRz. sygn. nr 1283).
- Ulice i place w Rzeszowie 1891–1895 (AmRz. sygn. nr 1285).
- Ulice, place i mosty w Rzeszowie 1901–1910 (AmRz. sygn. nr 1284).

Lexical Bases in Place Naming of Rzeszów

Abstract

The paper refers to not elaborated so far place names of Rzeszow. Conducted by the author linguistic analysis of ways of nominalization that is also an analysis of derivative type of place names of Rzeszow shows that a general Polish onomastic scheme exists in the discussed onym word category. It should be noticed that a role in the choice of a name plays also the character of a place.

The most interesting from the point of view of lexical bases are propria with supplied documentary evidence of origin. More numerous group includes names that are conventional, without real meaning motivation, derived as a result of duplication of patterns fixed formerly in a system.

In the discussed onym word layer the commemorative onomastic type, especially anthroponymic names, distinctly predominates in modern times. Propria with realistic motivation, e.g. cultural and topographic names, are less productive.